

بررسی میزان سواد سیاسی و اجتماعی شهروندان بزرگسال شهر اصفهان

محمد رضا نیلی، استادیار گروه علوم تربیتی دانشگاه اصفهان*

ستاره موسوی، دانشجوی دکتری برنامه درسی دانشگاه اصفهان

فاطمه سادات موسوی، دانش‌آموخته کارشناسی ارشد برنامه‌ریزی آموزشی دانشگاه اصفهان

چکیده

هدف پژوهش حاضر، تعیین میزان سواد اجتماعی و سیاسی بزرگسالان شرکت‌کننده در مراکز آموزشی غیر رسمی بزرگسالان شهر اصفهان بوده است. روش پژوهش توصیفی و از نوع پیمایشی بوده و جامعه مورد پژوهش شامل ۲۵۷۲ نفر از بزرگسالان (۳۵ سال به بالا) بودند که در برنامه آموزشی مراکز آموزشی سازمان‌های دولتی شهر اصفهان در سال ۱۳۹۰ شرکت کردند. حجم نمونه برآورد شده ۳۸۰ نفر بود که با بهره‌گیری از روش نمونه‌گیری خوشه‌ای چند مرحله‌ای و هدفمند انتخاب شدند. ابزار اندازه‌گیری پرسشنامه ۲۹ سؤالی محقق ساخته بود که در دو حیطه سیاسی و اجتماعی طراحی و پایایی آن از طریق ضریب آلفای کرونباخ محاسبه شد و ۰/۸۴ به دست آمد. برای تحلیل استنباطی داده‌ها از روش آماری t تک متغیره و تحلیل واریانس چند متغیره (مانوا) استفاده شد. نتایج نشان داد سواد اجتماعی بزرگسالان از سواد سیاسی آنان بیشتر است. همچنین، بین میانگین سواد اجتماعی و سیاسی با توجه به متغیرهای دموگرافیک (جنسیت، تحصیلات، سن، محل زندگی) تفاوت معناداری وجود دارد.

واژه‌های کلیدی: سواد اجتماعی، سواد سیاسی، بزرگسالان، مراکز آموزشی بزرگسالان.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه و بیان مسأله

مفهوم شهروندی تاریخچه‌ای طولانی دارد، اما هنوز مبهم و ناشناخته است. مفهوم شهروندی مفهومی نسبی است که تا حد زیادی به شرایط خاص فرهنگی و سیاسی یک کشور وابسته است و با نادیده گرفتن این تفاوت‌ها می‌توان گفت شهروندی مقوله‌ای است مرتبط با نحوه عملکرد افراد؛ به گونه‌ای که آنان قادر باشند در جامعه‌ای دموکراتیک محیط خود و محیط اجتماعی سایرین را به نحو مثبت و بارزی متأثر سازند (براون، ۱۹۹۶؛ به نقل از وزیری و جهانی، ۱۳۸۵: ۱۶۹). با توجه به تحولات سیاسی و اجتماعی قرن اخیر که همانند تغییرات اقتصادی، فنی، علمی و فرهنگی آن در طول تاریخ بشر نظیر ندارد، ضرورت آگاهی سیاسی و اجتماعی افراد در جامعه بیش از پیش آشکار می‌شود. امروزه تداوم حیات و پیشرفت جامعه‌ها در گرو وجود شهروندانی فعال، مسئولیت‌پذیر و آگاه نسبت به وضع اجتماعی و سیاسی است. با آگاه شدن افراد به حقوق خویش، حقوق دیگران، مسئولیت خود در قبال جامعه و بالعکس، نظم اجتماعی روند رو به رشدتری به خود گرفته، جامعه به جامعه‌ای پویا تبدیل می‌شود.

آگاهی اجتماعی عبارت است از رشد و پرورش ظرفیت‌های افراد و گروه‌ها برای مشارکت و تصمیم‌گیری و عمل آگاهانه و مسئولانه در زندگی اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی. این آگاهی شامل حقوق انسانی، رشد مستمر و همه‌جانبه اخلاق و ارزش‌ها، صلح و مسالمت‌جویی، برابری اجتماعی و حرمت نهادن به تفاوت‌هاست (سید، ۲۰۰۶؛ به نقل از لطف‌آبادی، ۱۳۸۵: ۳۶). آگاهی اجتماعی اهمیت اساسی در زندگی دارد، زیرا افراد جامعه باید یاد بگیرند که به نحوی مؤثر در بهبود بخشیدن به امور گوناگون جامعه محلی، ملی و جهانی مشارکت کنند. یکی از ویژگی‌های جهان معاصر، برجستگی و محوریت انسان و موضوع‌های مرتبط با او در کلیه عرصه‌هاست؛ یعنی برخلاف دنیای قدیم انسان در دنیای معاصر یک فاعل شناسایی است که با کمک علم، عمل و تجربه قدم به شناسایی طبیعت و خود گذاشته، برای خود

مرزی نمی‌شناسد. از طرف دیگر، انسان‌ها رابطه‌های خودشان را بر اساس اراده آزاد و عقلانی تنظیم می‌کنند (همتی، ۱۳۸۷: ۳۳۹).

مردم از طریق شهروندی می‌کوشند که زندگی خود را از حالت سکون و حیوانی خارج ساخته، به تعامل با دیگران پردازند. از این رو، شهروندی نوعی قرارداد اجتماعی است که هدف اصلی آن ارتقای رفاه و امنیت در سطح جامعه است و ضرورتاً به این امر می‌پردازد که افراد یک جامعه چگونه باید رفتار کنند تا به این هدف برسند (مک ایوان، ۲۰۰۳: ۱۰). بنابراین، اگر جامعه به شهروندان مفید و مؤثر نیاز دارد، پس باید مطمئن شود که این شهروندان از طریق فرصت‌هایی برای اکتساب مهارت‌ها، توانایی‌های ضروری شهروندی تربیت می‌شوند (اسلو، ۲۰۰۲: ۳۶).

انجمن بین‌المللی ارزشیابی و پیشرفت تحصیلی تصریح کرده است که در دهه ۱۹۹۰، تربیت شهروندانی فعال و مؤثر یکی از هدف‌های مهم و کلیدی در برنامه‌های درسی کشور استرالیا بوده است. به همین سان، در کانادا نیز تربیت شهروندی از مهمترین وظیفه‌های نظام آموزشی است و از طرق گوناگون برای آن کوشش شده است (وزیری و جهانی، ۱۳۸۵: ۱۶۸).

در پژوهش‌هایی که اکنون در رابطه با ویژگی‌های شهروند خوب صورت می‌گیرد، عمدتاً بر سه حیطه تأکید می‌شود:

۱. شناخت مدنی: عبارت است از مجموعه آگاهی‌ها، اطلاعات و درک و فهم مؤلفه‌های شهروندی که عبارتند از: آگاهی از نحوه به دست آوردن اطلاعات، آگاهی از ساختار و نحوه عملکرد دولت، آگاهی از دیدگاه احزاب عمده کشور، آگاهی از حوادث و رویدادهای جامعه، آگاهی از قوانین و مقررات اجتماعی و آگاهی از حقوق شخصی و بین‌المللی.

۲. توانایی مدنی: عبارت است از مجموعه‌ای از مهارت‌ها، قابلیت‌ها و توانمندی‌هایی که هر فرد برای زیست در جامعه‌ای که در آن زندگی می‌کند، به آنها نیاز دارد و مؤلفه‌های آن عبارتند از: توانایی مشارکت با دیگران، توانایی

سیاسی، افراد را برای مشارکت فعالانه در فرایند بازسازی، اصلاح و بهبود آگاهانه جامعه خویش آماده می‌سازد (گاتمن^۱، ۱۹۸۹: ۲۸۷). از نظر سول، تربیت سیاسی فرایندی است که ناظر بر تغییر نگرش‌های سیاسی افراد و افزایش مهارت‌های مشارکتی و قابلیت‌های اجتماعی و ارزش‌گذاری آنها نسبت به حقوق سایر شهروندان است (سول^۲، ۲۰۰۳). در تربیت سیاسی علاوه بر اینکه افراد جهت‌گیری‌های سیاسی خود را نسبت به جامعه کسب می‌کنند، ارزش‌های سیاسی و اجتماعی نیز از نسلی به نسل دیگر انتقال می‌یابد (امینی و همکاران، ۱۳۸۸: ۴۲). در تعریف دیگر، آگاهی سیاسی به معنای دستیابی به دانش و شناخت امور سیاسی و نظام‌های سیاسی آمده است (سید، ۲۰۰۶؛ به نقل از لطف‌آبادی، ۱۳۸۵: ۳۶).

با توجه به تعریف‌های ارائه شده، بقا و استمرار هر جامعه در گرو انتقال اعتقادات، آگاهی‌ها، بینش‌ها و ارزش‌های اجتماعی، فرهنگی و سیاسی به آحاد جامعه است. توسعه همه جانبه کشور به حضور فعال شهروندانی آگاه به مسأله‌های سیاسی و اجتماعی و حضور آنها در عرصه‌های گوناگون نیاز دارد. برای تربیت چنین شهروندانی باید اقدام‌های لازم صورت گیرد. علاوه بر آن، حل مسأله‌های جامعه و ایجاد تغییر در آنها، تنها از طریق مشارکت فعال اعضای جامعه امکان‌پذیر است. بدون آگاهی از حقوق شهروندی در بعدهای مدنی، سیاسی و اجتماعی، پشتوانه نظری برای مشارکت فعال در امور جمعی به وجود نخواهد آمد و شهروندان نخواهند توانست خواسته‌های خود را به حاکمیت سیاسی به درستی ابلاغ نمایند (هاشمی، ۱۳۸۹: ۱۴۴). در این میان، ضرورت آگاهی‌های سیاسی و اجتماعی بزرگسالان به نحو بارزی مشاهده می‌گردد، زیرا آنان علاوه بر مشارکت خود مسئولیت هدایت و ابستگان و آشنایان را نیز بر عهده دارند. بزرگسالی دوره‌ای از زندگی است که عمده افراد فراغت بیشتری برای مشارکت در مسائل سیاسی و اجتماعی می‌یابند.

انجام امور بدون اتکا به دیگران، توانایی اتخاذ تصمیمات منطقی و توانایی رفتار بر اساس اصول اخلاقی و مذهبی مطلوب.

۳. نگرش مدنی: عبارت است از مجموعه‌ای از طرز تلقی‌ها، باورها و دیدگاه‌هایی که برای یک شهروند خوب ضروری است و مؤلفه‌های آن عبارتند از: پذیرش تنوع و تکرار در جامعه و اعتقاد به آن، داشتن اعتقادات و باورهای مستقل، داشتن روحیه مسئولیت‌پذیری، دارا بودن حس وطن پرستی، داشتن روحیه بردباری و تحمل، داشتن روحیه انتقادپذیری، دارا بودن روحیه قدرشناسی نسبت به میراث فرهنگی و هویت مذهبی و ملی (فتحی، ۲۰۰۳؛ به نقل از وزیری و جهانی، ۱۳۸۵). سواد اجتماعی و سیاسی که موضوع پژوهش حاضر است، بخشی از شناخت مدنی است که به آگاهی‌های مردم از مسائل سیاسی و اجتماعی جامعه خود در سطوح مختلف جامعه و عرصه بین‌الملل اشاره دارد.

شهروندی فعال و مسؤولانه فقط به معنای تعلق به جامعه‌های گوناگون جهانی، ملی و محلی نیست، بلکه به معنای مشارکت فعال در زندگی اجتماعی و نهادهای جمعی نیز هست. این مشارکت مسؤولانه نیازمند استفاده درست و منصفانه و مراقبت‌کننده از منابع عمومی مادی و اجتماعی نیز هست. این مسؤولیت‌های شهروندی منحصر به افراد نیست، بلکه هر نهاد کوچک و بزرگ عمومی اعم از خصوصی و دولتی نیز وظیفه دارد حقوق سایر افراد و نهادها و مسؤولیت‌های شهروندی خود را کاملاً رعایت کند؛ به بیان دیگر، شهروندی فقط یک مقوله شخصی و فردی نیست، بلکه می‌توان سطوح دیگری از شهروندی، نظیر: شهروندی خانوادگی، شهروندی شغلی، شهروندی فرهنگی و نظیر اینها را که یک فرد در هر مورد دارای حقوق و مسؤولیت‌های خانوادگی و شغلی و فرهنگی و امثال آن است، نیز در نظر گرفت (لطف‌آبادی، ۱۳۸۵: ۳۴).

آگاهی سیاسی به معنای پرورش فضائل، دانش‌ها و مهارت‌های مورد نیاز برای مشارکت سیاسی است. آگاهی

¹ Gutmann

² Soule

در جهت مقابله با اثرهای منفی جهانی شدن و مدرنیته شدن، همچون جدایی و انحطاط جوامع که اکنون دستخوش آن هستیم، می‌داند.

سیگاک^۳ (۲۰۱۱) در پژوهشی نشان داد وقتی دانش‌آموزان دانش لازم را درباره موضوع‌های شهروندی در مدرسه کسب می‌کنند، نسبت به مسائل و موضوع‌های سیاسی و حاکم بر جامعه تأمل و درنگ می‌کنند و در آینده به بزرگسالانی آگاه و با سواد در زمینه‌های مختلف اجتماعی و سیاسی مبدل می‌شوند.

با توجه به این که بزرگسالان نقش بسزایی در تعالی جامعه دارند، توجه به میزان آگاهی سیاسی و اجتماعی آنها و ارتقای این آگاهی‌ها ضروری است. مهمترین سرمایه جوامع امروز و عامل تحقق اهداف و برنامه‌های این جوامع، افرادی هستند که در آن کار می‌کنند. بدون نیروی انسانی آگاه و جوی پویا، احتمال تحقق انواع آگاهی و سواد غیر ممکن است.

نظر به اینکه سواد اجتماعی و سیاسی به عنوان یک شرط اجتناب‌ناپذیر برای توسعه اقتصادی و اجتماعی و بهبود شرایط زندگی انسان‌های محروم از زندگی است، انجام تحقیقاتی به منظور بهبود و ارتقای سواد سیاسی و اجتماعی آحاد جامعه بیش از پیش احساس می‌شود. تنها راه اصولی مقابله با بیسوادی و کم سوادی سیاسی و اجتماعی، تدوین برنامه‌هایی است که از حیث محتوا و روش‌های تدریس و شرایط اجرایی آموزشی تسهیل‌کننده سواد و آگاهی‌های سیاسی و اجتماعی تمام اقشار جامعه؛ به خصوص شهروندان بزرگسال جامعه باشد. با توجه به ضرورت آگاهی سیاسی و اجتماعی و اینکه اکثر تحقیقات داخلی به طور مجزا سواد اجتماعی و سیاسی؛ آن هم در گروه سنی نوجوانان و جوانان را مورد توجه قرار داده‌اند و به سواد اجتماعی و سیاسی توجه چندانی نکرده‌اند، در نتیجه هدف پژوهش حاضر بررسی میزان سواد سیاسی و اجتماعی شهروندان بزرگسال در مراکز

معنای بزرگسالی برای افراد مختلف متفاوت است. برای کودک به معنای برخورداری از امتیازات ویژه، نظیر شب دیر خوابیدن و عدم اجبار به رفتن به مدرسه است. برای والدین کودک، داشتن رفتاری پخته و قبول مسئولیت است. برای نوجوان؛ یعنی روی پای خود بودن، داشتن مسکنی مستقل و آزاد شدن از کنترل والدین. معنای بزرگسالی هرچه باشد، عامل اصلی تعیین‌کننده آن اجتماع است؛ هیچ‌کس شخصاً نمی‌تواند مدعی شود که بزرگسال است، بلکه باید دید آیا دیگران؛ او را بزرگسال تلقی می‌کنند. تردیدی نیست که این تلقی به معنای فردی پخته، منطقی و مسؤول است (رایس، ۱۳۸۷: ۴۱۷). بزرگسالی، تنها یک مسأله ساده در یک دامنه سنی مشخص شده نیست، بلکه بزرگسالی به طور آشکار به نگرش، رفتار و بالندگی مرتبط است و مسأله‌ای پیچیده است (کیلن^۱، ۲۰۰۹: ۵۵). گستره بلوغ اجتماعی و جایگاه قابل قبول اجتماعی سبب می‌شود مردم خودشان را به عنوان بزرگسال درک کنند (همان: ۵۶).

در کشورهای پیشرفته، بزرگسال فردی است بالغ که سن او از مرز ۲۴ سالگی گذشته باشد. انتخاب این مرز سنی به عنوان مبنای سنی آموزش بزرگسالان از این جهت است که در این کشورها آموزش کودکان و نوجوانان همگانی و الزامی است و کلیه کودکان پس از پایان دوره تحصیلات ابتدایی به طور طبیعی به دوره متوسطه راه می‌یابند و با اتمام دوره دبیرستان درصد قابل توجهی از آنان با ورود به دانشگاه، دوره آموزش عالی را طی می‌کنند. پس به این ترتیب آموزش رسمی معمولاً بدون وقفه تا ۲۴ سالگی ادامه دارد. پس از این زمان، نظام آموزش بزرگسالان در زندگی و حیات شغلی، اجتماعی و اقتصادی آنها ضرورت می‌یابد و افراد را تحت پوشش قرار می‌دهد. از این رو، آموزش بزرگسالان وسیله‌ای است برای گسترش دانش، مهارت‌ها و توانایی‌های آنها (جمعی از نویسندگان، ۱۳۸۰: ۳۴۷-۳۶۸). سولیس^۲ (۲۰۱۰)، هدف نهایی تربیت شهروند جهانی افراد جامعه را، آگاه‌سازی افراد جامعه

¹ Killeen

² Solis

³ Sigauke

اجتماعی میزان مشارکت معلمان در انتخابات افزایش می‌یابد (به نقل از شهرام‌نیا، ملائی، ۱۳۸۹).

میردامادی، علیزاده و علیمردیان (۱۳۸۹) در پژوهشی به بررسی اثرهای رابطه بین مشارکت مردم و پیامدهای اجتماعی - اقتصادی، در یک طرح محلی پرداخته‌اند. نتایج نشان داد که بین متغیر میزان مشارکت مردم در مراحل مختلف طرح با متغیرهای افزایش آگاهی از اهداف طرح، میزان پذیرش طرح، ایجاد گروه‌های اجتماعی، افزایش مسئولیت‌پذیری، افزایش درآمد خانواده، افزایش تولید، دستیابی به اعتبارات جدید، رابطه مثبت و معنی‌داری وجود دارد.

محمدی‌فر (۱۳۸۹) به این نتیجه رسید که بین متغیرهای مستقلی، چون: سن، محل سکونت، تحصیلات، میزان درآمد و سلوک روانی با افزایش تقاضا برای مشارکت سیاسی رابطه معناداری وجود ندارد، در حالی که عواملی چون آگاهی سیاسی، فردگرایی، محیط سیاسی، شیوه زندگی و رسانه‌های جمعی بر افزایش تقاضا برای مشارکت سیاسی تأثیرگذار بوده‌اند.

عبدی (۱۳۸۶) در پژوهش خود به این نتیجه رسید که بین جنسیت، پایگاه اجتماعی - اقتصادی، هویت اجتماعی، استفاده از وسایل ارتباط جمعی و دینداری، با آگاهی از حقوق و وظایف شهروندی رابطه وجود دارد، اما بین سن و آگاهی از حقوق و تکالیف شهروندی رابطه‌ای وجود نداشته است.

رحمتی (۱۳۸۴) در پژوهش خود به این نتیجه رسید که بین متغیرهای سن، تحصیلات، شغل، میزان مطالعه، نوع مطالعه، پایگاه اجتماعی و میزان آگاهی از حقوق سیاسی و اجتماعی رابطه معناداری وجود دارد، اما در همان حال بین متغیر جنس و میزان آگاهی از حقوق سیاسی و اجتماعی رابطه معناداری وجود ندارد.

اسماعیلی (۱۳۸۳) در پژوهش خود به این نتیجه رسید که متغیرهای آموزش‌های اجتماعی، دسترسی و استفاده از وسایل ارتباط جمعی، مشارکت اجتماعی در مرحله‌های

آموزشی غیر رسمی^۱ شهر اصفهان بوده است. تحقیقات بسیار اندکی که در این راستا، به خصوص در مراکز آموزشی بزرگسالان و سازمان‌های دولتی صورت گرفته است، ضرورت انجام این پژوهش را نشان می‌دهد. برخی پژوهش‌های مرتبط با موضوع در ذیل بیان می‌شود:

در پژوهشی رجایی‌پور و اکبری عمر و آبادی (۱۳۸۶) نیازهای مطالعاتی نوسوادان شهری و روستایی استان اصفهان را بررسی کردند. یافته‌ها نشان داد که نیازهای مطالعاتی نوسوادان در زمینه‌های اجتماعی، بهداشتی و دینی دارای اهمیت بیشتری بوده است.

در تحقیقی دیگر، کاوه (۱۳۸۸) به این نتایج رسید که بزرگسالی با بروز تغییرات گوناگون جسمی، عاطفی و روان‌شناختی همراه است. به طور معمول، با افزایش سن، گستره و عمق دانش، تجربه، مهارت‌های شناختی و فراشناختی بیشتر می‌شود. این دگرگونی‌ها که در سنین مختلف و به درجات گوناگون رخ می‌دهد، بر یادگیری تأثیر مستقیم دارند. صاحب‌نظران آموزش بزرگسالان ویژگی‌های زیر را برای فراگیران بزرگسال بر شمرده‌اند: خود-راهبری (خود هدایتگری)؛ برخورداری از دانش و تجربه‌های اندوخته؛ وظیفه یا مسأله محوری؛ نتیجه‌گرایی یا عملگرایی؛ پردازش و یادگیری با استفاده از کانال‌های حسی متعدد و با سبک‌های شناختی و یادگیری از طریق تجربه و انجام کار. این ویژگی‌ها دلالت‌های عملی و کاربردی بسیاری برای معلمان در طراحی و اجرای اثربخش برنامه‌های آموزشی دارد.

پژوهشی نشان داده است که بین میزان آگاهی معلمان از حقوق سیاسی و شرکت در انتخابات رابطه‌ای اثبات نگردید، اما بین میزان آگاهی معلمان از رویدادهای سیاسی - اجتماعی و شرکت در انتخابات رابطه‌ای معنادار دیده شد؛ بدین معنی که با افزایش آگاهی از رویدادهای سیاسی و

^۱ مراکز آموزش غیر رسمی بزرگسالان، مراکز و مؤسسه‌هایی هستند که در قالب غیر رسمی برنامه‌های سواد آموزی و آموزشی را برای بزرگسالان برگزار می‌کنند.

داشت، لذا پژوهش حاضر به منظور پاسخ به سؤال‌های زیر انجام شد:

۱. میزان سواد اجتماعی و سیاسی بزرگسالان شرکت‌کننده در مراکز آموزش غیررسمی شهر اصفهان چقدر است؟
۲. میزان سواد سیاسی بزرگسالان شرکت‌کننده در مراکز آموزش غیررسمی شهر اصفهان چقدر است؟
۳. میزان سواد اجتماعی بزرگسالان شرکت‌کننده در مراکز آموزش غیررسمی شهر اصفهان چقدر است؟
۴. آیا بین میزان سواد اجتماعی و سیاسی بزرگسالان شرکت‌کننده در مراکز آموزش غیررسمی شهر اصفهان بر حسب مؤلفه‌های جمعیت‌شناختی (جنس، سن) تفاوت وجود دارد؟

روش پژوهش

با توجه به اینکه پژوهشگران در صدد سنجش میزان سواد اجتماعی و سیاسی افراد بزرگسال با استفاده از پرسشنامه بوده‌اند، بنابراین، روش پژوهش توصیفی از نوع پیمایشی و از نوع پژوهشی مقطعی بوده است.

جامعه آماری و حجم نمونه: جامعه مورد پژوهش شامل کلیه بزرگسالان (۳۵ سال به بالا) شرکت‌کننده در فرهنگسراها، مراکز آموزشی شهرداری، هلال احمر و بسیج طی سه ماهه اول سال ۱۳۹۰ بوده است که تعداد آنها طبق آمار ثبت شده این سازمان‌ها و ادارات ۲۵۷۲ نفر بوده. به همین جهت، برای برآورد حجم نمونه، پس از انجام یک مطالعه مقدماتی و تعیین واریانس جامعه آماری ۳۸۰ نفر به دست آمد. شایان ذکر است که در جدول حجم نمونه مورگان و کرجسی نیز حجم نمونه به این میزان برآورد شده است. روش نمونه‌گیری خوشه‌ای چند مرحله‌ای و هدفمند بوده است؛ بدین ترتیب که برای انتخاب افراد، ابتدا از بین مجموعه مراکز آموزشی مذکور ۱۲ مرکز شامل ۳ مرکز از فرهنگسراها، ۳ مرکز از مراکز آموزشی هلال احمر، ۳ مرکز از بین مراکز آموزشی شهرداری و ۲ مرکز از مراکز تحت مدیریت بسیج که جامعه هدف در آن حضور داشت، به صورت هدفمند انتخاب گردید و آنگاه بزرگسالانی

عمومی، طبقه اجتماعی، تحصیلات و شغل افراد از عوامل مؤثر بر آگاهی از حقوق شهروندی است.

کیان‌پور (۱۳۸۵) در پژوهشی به این نتیجه رسید که استفاده از وسایل ارتباط جمعی، مشارکت سیاسی و اجتماعی در مسائل عمومی و آموزش‌های اجتماعی، از مؤلفه‌های بسیار مهم در رشد آگاهی‌های سیاسی و اجتماعی شهروندان است. فتحی (۱۳۸۵) در پژوهشی به بررسی عوامل مؤثر بر مشارکت سیاسی جوانان پرداخت و به این نتیجه رسید که داشتن دوستان سیاسی و بحث و گفتگو با آنان، آزادی سیاسی و داشتن خانواده سیاسی بر میزان مشارکت سیاسی مؤثر است، اما عواملی چون آگاهی سیاسی و ویژگی‌های فردی، مانند: سن، درآمد و تحصیلات، رابطه معناداری با مشارکت سیاسی ندارند.

میل براث^۱ (۱۹۹۷) در پژوهش خود به این نتیجه رسید افرادی که از میزان تحصیلات بالاتری برخوردارند، میزان مشارکت سیاسی ایشان بیشتر است. همچنین، افراد طبقه متوسط نسبت به طبقه پایین مشارکت سیاسی بیشتری دارند. مسن‌ترها نسبت به جوانترها، ساکنان شهری نسبت به ساکنان روستایی، اکثریت قومی نسبت به اقلیت قومی و همچنین کسانی که عضویت در گروه‌ها و سازمان‌ها دارند، نسبت به کسانی که فاقد این عضویت‌اند، از میزان مشارکت سیاسی بیشتری برخوردارند.

شاپیرو^۲ (۲۰۰۸) در تحقیقی نشان داد مردمی که مشارکت سیاسی دارند، از بیشتر بعدها زندگی نیز راضی هستند. اطلاعات گرفته شده از آمریکای لاتین نشان می‌دهد که رابطه مثبت و معناداری میان رای دادن و رضایت از زندگی وجود دارد.

از آنجا که حتی در نظام‌های آموزش رسمی و غیر رسمی، به پرورش سواد سیاسی و اجتماعی فراگیران توجه چندانی نمی‌شود (مهرمحمدی، ۱۳۷۵)، پژوهش حاضر پیرامون وضعیت آگاهی سیاسی و اجتماعی بزرگسالان نیز ضرورت

¹ Milbraith

² Shapiro

جدول ۲- فراوانی و درصد فراوانی نمونه برحسب متغیر تحصیلات

تحصیلات	فراوانی	درصد فراوانی
زیر دیپلم	۱۱۶	۳۲/۶
دیپلم	۱۸۵	۵۶/۶
لیسانس و بالاتر	۷۹	۲۰/۸
کل	۳۸۰	۱۰۰

جدول ۳- فراوانی و درصد فراوانی نمونه برحسب متغیر محل زندگی

محل زندگی	فراوانی	درصد فراوانی
شهر	۲۵۵	۸۱
روستا	۱۲۵	۱۹
کل	۳۸۰	۱۰۰

در یافته‌های پژوهشی زیر، محققان با کاربست آزمون t تک متغیره به بررسی وضع موجود سواد سیاسی و اجتماعی بزرگسالان مربوطه پرداخته و در ادامه نیز رابطه هر کدام از مؤلفه سواد سیاسی و اجتماعی را با متغیرهای دموگرافیک تعیین کرده‌اند. طیف لیکرت ۵ عددی بوده، لذا عدد ۳ هم میانگین آن محسوب می شود (کیامنش، ۱۳۸۷).

جدول ۴- نتایج آزمون t تک متغیره، مقایسه میانگین بعد سواد سیاسی

متغیر	میانگین	انحراف معیار	t	سطح معناداری
سواد سیاسی	۲/۲۱	۰/۹۲	۶/۷۵	۰/۰۰۱

در تحلیل استنباطی به منظور بررسی سطح معناداری از آزمون t تک متغیره استفاده شده است که میانگین حاصله (۲/۲۱) از میانگین فرضی (۳) کوچکتر بوده و همچنین t به دست آمده در سطح $0/05 =$ از مقدار بحرانی جدول (۲/۵۸) بزرگتر بوده، بنابراین، می توان نتیجه گرفت به طور معناداری سواد سیاسی بزرگسالان از وضعیت مناسبی برخوردار نبوده است.

که در این مراکز مشغول آموزش بودند، به صورت تصادفی انتخاب شدند و پرسشنامه پژوهش بین آنها توزیع شد. برای تعیین کفایت حجم نمونه به هنگام آزمون فرضیات پژوهش، توان آماری نیز محاسبه شده است که توان آماری در هر دو بعد سواد اجتماعی و سیاسی به ترتیب ۰/۹ و ۰/۸ بوده که این توان آماری کفایت حجم نمونه را تأیید می کند.

ابزار این پژوهش، پرسشنامه محقق ساخته بود. این پرسشنامه دارای ۲۹ سؤال بسته پاسخ با طیف پنج گزینه‌ای (از کاملاً موافقم تا کاملاً مخالفم) بود که سواد بزرگسالان را در دو بعد سواد اجتماعی (۱۵ گویه) و سیاسی (۱۴ گویه) بررسی کرده است. سؤال‌های پرسشنامه در حیطه اجتماعی مبتنی بر آگاهی‌های ضروری بزرگسالان و در حیطه سیاسی متناسب با مسائل روز طراحی شد و برای تعیین روایی صوری و محتوایی آن، پرسشنامه اولیه همراه با اهداف پژوهش و فرم ارزیابی، برای ۸ نفر از اساتید و صاحب نظران ارسال و از آنان خواسته شد پرسشنامه را بررسی کرده و در فرم ارزیابی نظرهای خود را در یک طیف پنج ارزشی از بسیار متناسب تا کاملاً نامناسب، گزارش دهند. میانگین نمره ارزیابی صاحب نظران ۴/۱۷ (در طیف پنج ارزشی لیکرت) بوده است که بیانگر روایی مطلوب ابزار است. همچنین، پایایی ابزار پس از اجرای مقدماتی با استفاده از ضریب آلفای کرونباخ برابر ۰/۸۴ بود که بیانگر سطح پایایی مطلوب آن است. برای تحلیل استنباطی داده‌های حاصله از آزمون آماراستنباطی t تک متغیره و تحلیل واریانس چند متغیره (مانوا) استفاده شد.

یافته‌های پژوهش

در این قسمت، به ارایه یافته‌های توصیفی و استنباطی به دست آمده از ابزار پژوهش در جداول ۱ تا ۵ پرداخته شده است.

جدول ۱- فراوانی و درصد فراوانی نمونه برحسب متغیر جنسیت

جنسیت	فراوانی	درصد فراوانی
زن	۱۹۰	۵۰
مرد	۱۹۰	۵۰
کل	۳۸۰	۱۰۰

جدول ۵- نتایج آزمون t تک متغیره، مقایسه میانگین بعد سواد اجتماعی بزرگسالان با میانگین فرضی (۳)

متغیر	میانگین	انحراف معیار	t	سطح معناداری
سواد اجتماعی	۳/۳۵	۰/۸۷	۴/۳۳	۰/۰۰۱

در تحلیل استنباطی به منظور بررسی سطح معناداری از آزمون t تک متغیره استفاده شده است که میانگین حاصله از میانگین فرضی (۳) بزرگتر بوده و همچنین t به دست آمده در سطح $0/05 =$ از مقدار بحرانی جدول (۲/۵۸) بزرگتر بوده، بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت به طور معناداری سواد و آگاهی‌های اجتماعی بزرگسالان از وضعیت مناسبی برخوردار بوده است.

جدول ۶- مقادیر میانگین و انحراف معیار بر میزان سواد اجتماعی و سیاسی افراد بزرگسال شهر اصفهان بر اساس جنسیت

آگاهی	مرد		زن	
	میانگین	انحراف معیار	میانگین	انحراف معیار
سیاسی	۲/۳۶	۰/۹۴	۲/۰۳	۰/۸۳
اجتماعی	۳/۴۸	۰/۸۳	۳/۲۰	۱/۰۷

بررسی میانگین‌ها نشان می‌دهد میزان سواد سیاسی مردان بیشتر از زنان بوده، در حالی که در بعد سواد اجتماعی تفاوت قابل ملاحظه‌ای بین آنها وجود ندارد.

جدول ۷- نتایج آزمون تحلیل واریانس چند متغیره مقایسه میانگین میزان سواد اجتماعی و سیاسی افراد بزرگسال شهر اصفهان بر اساس جنسیت

منبع	آگاهی	مجموع مجزورات	df	میانگین مجزورات	F	سطح معناداری	ضریب اتا
جنسیت	سیاسی	۴۴۵/۵۳	۱	۴۴۵/۵۳	۲/۸۴	۰/۰۱	۰/۲۶
اجتماعی	اجتماعی	۵۱/۶۵	۱	۵۱/۶۵	۱/۱۰	۰/۳۱	۰/۰۷

F مشاهده شده در سطح ($P < 0/05$) تفاوت معناداری را بین میزان سواد سیاسی بزرگسالان مرد و زن شهر اصفهان نشان می‌دهد، در حالی که در خصوص میزان سواد اجتماعی آنها تفاوت معناداری قابل مشاهده نیست.

جدول ۸- مقادیر میانگین و انحراف معیار میزان سواد اجتماعی و سیاسی افراد بزرگسال شهر اصفهان بر اساس سن

آگاهی	۳۵-۴۲ سال		۴۳-۵۰ سال		۵۱ سال به بالا	
	میانگین	انحراف معیار	میانگین	انحراف معیار	میانگین	انحراف معیار
سیاسی	۲/۶۰	۰/۹۶	۲/۲۴	۰/۷۴	۲/۰۱	۰/۸۶
اجتماعی	۳/۴۱	۰/۹۱	۳/۵۷	۰/۷۰	۳/۲۰	۰/۶۵

طبق نتایج حاصله، در بعد آگاهی‌های سیاسی میانگین بزرگسالان گروه سنی ۳۵-۴۲ سال بزرگتر از دو گروه دیگر است، در حالی که در بعد آگاهی اجتماعی، میانگین بزرگسالان گروه سنی ۴۳-۵۰ سال بزرگتر است.

جدول ۹- نتایج آزمون تحلیل واریانس چند متغیره مقایسه میانگین میزان سواد اجتماعی و سیاسی افراد بزرگسال شهر اصفهان بر اساس سن

منبع	آگاهی	مجموع مجزورات	df	میانگین مجزورات	F	سطح معناداری	ضریب اتا
سن	سیاسی	۵۲۴/۱۱	۲	۵۲۴/۱۱	۲/۹۸	۰/۰۰۹	۰/۳۰
اجتماعی	اجتماعی	۵۸/۷۰	۲	۵۸/۷۰	۱/۱۵	۰/۲۸	۰/۰۹

نتایج آزمون تعقیبی (که به علت رعایت اختصار تنها به نتایج آن اشاره می‌شود) نشان داد بین میزان میانگین سواد اجتماعی و سیاسی بزرگسالانی که دارای سن بالاتر از ۳۰ سال بودند، با سایرین اختلاف معناداری دیده شده است.

F مشاهده شده در سطح (P < ۰/۰۵) تفاوت معناداری را بین میزان سواد سیاسی بزرگسالان گروه‌های سنی مختلف شهر اصفهان نشان می‌دهد، در حالی که در خصوص میزان سواد اجتماعی آنها تفاوت معناداری قابل مشاهده نیست.

جدول ۱۰- مقادیر میانگین و انحراف معیار بر میزان سواد اجتماعی و سیاسی افراد بزرگسال شهر اصفهان بر اساس محل زندگی

آگاهی	شهری		روستایی	
	میانگین	انحراف معیار	میانگین	انحراف معیار
سیاسی	۲/۳۶	۰/۹۴	۲/۰۳	۰/۸۳
اجتماعی	۳/۴۸	۰/۸۳	۳/۱۱	۱/۰۷

بررسی میانگین‌ها نشان می‌دهد، میزان سواد سیاسی و اجتماعی افراد بزرگسال شهری بیشتر از بزرگسالان روستایی بوده است.

جدول ۱۱- نتایج آزمون تحلیل واریانس چند متغیره مقایسه میانگین میزان سواد اجتماعی و سیاسی افراد بزرگسال شهر اصفهان بر اساس محل زندگی

منبع	آگاهی	مجموع مجذورات	df	میانگین مجذورات	F	سطح معناداری	ضریب اتا
محل زندگی	سیاسی	۴۵۰/۴۲	۱	۴۵۰/۴۲	۳/۰۴	۰/۰۳	۰/۲۳
	اجتماعی	۴۳/۳۶	۱	۴۳/۳۶	۱/۰۲	۰/۲۲	۰/۰۵

F مشاهده شده در سطح (P < ۰/۰۵) تفاوت معناداری را بین میزان سواد سیاسی بزرگسالان شهر و روستای شهر اصفهان نشان می‌دهد، در حالی که در خصوص میزان سواد اجتماعی آنها تفاوت معناداری مشاهده نمی‌شود.

جدول ۱۲- مقادیر میانگین و انحراف معیار میزان سواد اجتماعی و سیاسی افراد بزرگسال شهر اصفهان بر اساس تحصیلات

آگاهی	زیر دیپلم		دیپلم		لیسانس به بالاتر	
	میانگین	انحراف معیار	میانگین	انحراف معیار	میانگین	انحراف معیار
سیاسی	۲/۰۰	۰/۷۹	۲/۳۰	۰/۸۴	۲/۴۹	۰/۹۴
اجتماعی	۳/۳۹	۰/۸۳	۳/۳۲	۰/۵۲	۳/۵۳	۰/۹۶

طبق نتایج حاصله، در بعد آگاهی‌های سیاسی میانگین بزرگسالان با تحصیلات لیسانس و بالاتر، بزرگتر از دو گروه دیگر است، در حالی که در بعد آگاهی اجتماعی، میانگین بزرگسالان با تحصیلات مختلف به طور نسبی هم سطح است.

جدول ۱۳- نتایج آزمون تحلیل واریانس چند متغیره مقایسه میانگین میزان سواد اجتماعی و سیاسی افراد بزرگسال شهر اصفهان بر اساس تحصیلات

منبع	آگاهی	مجموع مجذورات	df	میانگین مجذورات	F	سطح معناداری	ضریب اتا
تحصیلات	سیاسی	۳۱/۰۶	۲	۳۱/۰۶	۱/۳۹	۰/۲۴	۰/۰۶
	اجتماعی	۲۹/۶۷	۲	۲۹/۶۷	۹/۴	۰/۰۲	۰/۲۱

آگاهی‌های اجتماعی آنان تفاوت معناداری دیده نشده است و به همین ترتیب، جنس را به عنوان مؤلفه تأثیرگذار در میزان آگاهی و مشارکت‌های اجتماعی و سیاسی مطرح نکرده‌اند.

طبق نتایج حاصله، در بعد آگاهی‌های سیاسی، میانگین بزرگسالان گروه سنی بالاتر از ۳۰ سال بزرگتر از دو گروه دیگر است، در حالی که در بعد آگاهی اجتماعی میانگین بزرگسالان گروه سنی ۴۳-۵۰ سال بزرگتر است که با نتایج تحقیق کاوه (۱۳۸۸)، محمدی‌فر (۱۳۸۹)، فتحی (۱۳۸۵) و رحمتی (۱۳۸۴) همسوست. کاوه در تحقیق خود نشان داد؛ به طور معمول با افزایش سن، گستره و عمق دانش، تجربه، مهارت‌های شناختی و فراشناختی بیشتر می‌شود (۱۳۸۸). در ضمن رجایی‌پور و همکاران (۱۳۸۶) نیز در پژوهشی نشان دادند، بین میزان مهارت‌ها و آگاهی‌های نوسودان بزرگسال در گروه‌های سنی مختلف تفاوت معناداری وجود دارد؛ به این صورت که این تفاوت میانگین آگاهی‌ها در نمره نیازها بر اساس گروه‌های سنی مختلف در خصوص نیازهای بهداشتی و هنری و در خصوص نیازهای شخصی و دینی نشان داده شده بود. علاوه بر این، نتیجه فرضیه حاضر با یافته‌های عبدی (۱۳۸۶) ناهم‌سوست. در این راستا، وی به این نتیجه رسیده است که بین سن و آگاهی و سواد اجتماعی و سیاسی رابطه‌ای وجود ندارد. تفاوت در این یافته‌ها را می‌توان به نمونه پژوهش مذکور نسبت داد؛ زیرا نمونه تحقیق وی دانشجویان هستند که هم جزو قشر تحصیل کرده و نسل جدید بوده و هم تقریباً در گروه سنی نزدیکی قرار دارند، در حالی که پژوهش حاضر شهروندان و بزرگسالان شهر اصفهان را لحاظ نموده است.

یافته‌های پژوهش مبنی بر عدم تفاوت معنی‌دار گروه‌های سنی مختلف و ساکنان شهر و روستا در میزان سواد اجتماعی با یافته‌های رجایی‌پور و همکاران (۱۳۸۶) ناهم‌سوست. بر این اساس، می‌توان این‌گونه استنباط نمود که در پژوهش حاضر دو بعد سواد سیاسی و اجتماعی بر خلاف بسیاری از پژوهش‌های داخلی به طور مجزا مورد توجه قرار گرفته، در

F مشاهده شده در سطح (P=۰/۰۵) تفاوت معناداری را بین میزان سواد سیاسی و اجتماعی بزرگسالان با تحصیلات مختلف شهر اصفهان نشان می‌دهد.

نتایج آزمون تعقیبی نشان داد بین میانگین سواد اجتماعی و سیاسی بزرگسالان دارای تحصیلات زیر دیپلم و دیپلم با گروه دیگر از بزرگسالان اختلاف معناداری وجود دارد.

بحث و نتیجه‌گیری

نتایج این تحقیق نشان داد که ابعاد سواد سیاسی و اجتماعی بزرگسالان از وضعیت مناسبی برخوردار نبوده است. این نتیجه با پژوهش امینی و همکاران (۱۳۸۸)، رجایی‌پور و اکبری عمروآبادی (۱۳۸۶) هماهنگ و با نتایج تحقیقات غربی ناهمخوان است. این موضوع را می‌توان چنین تبیین نمود که در جامعه ایران، میزان سواد اجتماعی و سیاسی شهروندان بزرگسال در حد مطلوب نیست.

علاوه بر این، بررسی میانگین‌ها نشان می‌دهد میزان سواد سیاسی مردان بیشتر از زنان بوده، در حالی که در بعد سواد اجتماعی تفاوت قابل ملاحظه‌ای بین آنها وجود ندارد. این یافته‌ها با نتایج تحقیق شهرام‌نیا و ملائی، (۱۳۸۹) همسو است. آنها در پژوهش خود نشان داده‌اند بین جنس و مشارکت سیاسی رابطه‌ای اثبات گردیده؛ مبنی بر اینکه مردان بیشتر از زنان از سواد سیاسی برخوردارند. در همین راستا، مردان بیشتر از زنان در پای صندوق‌های رأی حاضر می‌شوند و نیز با یافته‌های پژوهش رجایی‌پور و اکبری عمروآبادی (۱۳۸۶) نیز همسوست. در این تحقیق نشان داده شد بین نظرها و سطح آگاهی نوسودان مرد و زن در خصوص انواع نیازها (اجتماعی، فرهنگی و...) تفاوت معناداری وجود دارد، در حالی که نتایج تحقیق نشان داد که در خصوص میزان سواد اجتماعی شهروندان بزرگسال زن و مرد تفاوت معناداری قابل مشاهده نیست که این نتیجه با یافته‌های اسماعیلی (۱۳۸۳)، کیان‌پور (۱۳۸۵)، فتحی (۱۳۸۵) و محمدی‌فر (۱۳۸۹) همسوست. طبق نتایج یافته‌های مذکور بین جنسیت افراد و

آموزشی از مهمترین مراجع تربیتی در جامعه هستند. به نظر می‌رسد نقش این مراجع در تقویت بعد دانش فکری بیشتر از سایر ابعاد است. بازبینی نوشته‌های کتب آموزشی در مقاطع مختلف آموزشی، از دیگر پیشنهادها برای تحقیق است؛ به گونه‌ای که مسایل اجتماعی و سیاسی به شکل عینی و کاربردی‌تر به دانش‌آموزان و دانشجویان آموخته شود تا آنها به شکل ملموس‌تری تأثیر رخدادهای جامعه را بر زندگی فردی و اجتماعی خود احساس نمایند.

تشکر و قدردانی

از مساعدت همراهی شهروندان بزرگسال شهر اصفهان و مدیران مراکز آموزشی مورد نظر تشکر و قدردانی می‌گردد.

منابع

- اسماعیلی، محمد. (۱۳۸۳). *بررسی رابطه بین عوامل اجتماعی فرهنگی با میزان آگاهی افراد از حقوق شهروندی در شهر اصفهان*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی، دانشگاه آزاد دهقان.
- امینی، محمد؛ صدیق ارفعی، فریبرز و قدمی، ملوک. (۱۳۸۸). «بررسی اثر بخشی تربیت سیاسی مقطع متوسطه از دیدگاه دبیران و دانش‌آموزان: مطالعه موردی شهر کاشان»، *دانشور رفتار*، ۱۶(۳۶)، ص ۴۱ - ۵۴.
- جمعی از نویسندگان. (۱۳۸۰). *علوم تربیتی: ماهیت و قلمرو آن*، تهران: سمت.
- رایس، ف. فیلیپ. (۱۳۸۷). *رشد انسان، روان‌شناسی از تولد تا مرگ*، ترجمه: مهشید فروغان، تهران: انتشارات ارجمند.
- رجایی‌پور سعید و اکبری عمروآبادی، احمدرضا. (۱۳۸۶). «بررسی نیازهای مطالعاتی نوسوادان شهری و روستایی نهضت سوادآموزی» *دانشور رفتار*، سال ۱۴، دوره جدید(۲۴)، ص ۶۵-۸۰.
- رحمتی، مجید. (۱۳۸۴). *بررسی میزان آگاهی مردم شهرضا از*

حالی که در اکثر پژوهش‌ها، از جمله پژوهش‌های مذکور دو موضوع را به طور ترکیبی گزارش نموده‌اند.

یافته‌های پژوهش که نشان می‌دهد بین سواد اجتماعی و سیاسی بزرگسالان با سطح تحصیلات مختلف تفاوت معناداری وجود دارد، با نتایج تحقیق میرحسینی (۱۳۷۸) و شهرام‌نیا، ملائی (۱۳۸۹) ناهم‌سوست و می‌توان این‌گونه استنباط نمود که هر دو تحقیق در بافت محیطی و تحصیلی متفاوتی اجرا شده و در ضمن، با گذشت زمان بر سطح سواد سیاسی و اجتماعی و آگاهی قشر تحصیل‌کرده افزوده شده است.

پیشنهادها و راهکارها

بر اساس یافته‌های این تحقیق پیشنهادها و راهکارهایی ارائه می‌شود:

- ایجاد ارتباط منطقی بین اهداف آموزشی مراکز آموزش بزرگسالان با افزایش و توسعه آگاهی‌های سیاسی و اجتماعی آنان؛
  - تقویت برنامه‌های آموزشی سیاسی و اجتماعی رسانه‌های عمومی، به‌ویژه صدا و سیما با رویکرد توجه به مخاطبان بزرگسال جامعه؛
  - اختصاص بخش در خور توجهی از آموزش‌های مراکز آموزش بزرگسالان به مسائل سیاسی کشور و جهان و نیز مسائل مربوط به رفتارهای اجتماعی و شهروندی موردنیاز بزرگسالان؛
  - جمع‌آوری آمار و اطلاعات دسته‌بندی شده و مشخص از وضعیت بزرگسالان جامعه به منظور برنامه‌ریزی برای آموزش آنها؛
  - تدارک منابع مالی در زمینه‌های شناسایی، جذب و آموزش مخاطبان در زمینه مسائل سیاسی و اجتماعی موردنیاز آنها.
- مسئله قابل توجه دیگر در این حیطه، لزوم بازبینی فرآیند برنامه‌های درسی کودکان و نوجوانان است. خانواده و نظام

- حقوق سیاسی و اجتماعی خود و عوامل مؤثر بر آن، پایان نامه ارشد جامعه‌شناسی دانشگاه آزاد دهقان. شهرام‌نیا، امیرمسعود و ملائی، صابر. (۱۳۸۹). «تحلیل تأثیر آگاهی سیاسی معلمان بر شرکت در انتخابات؛ مطالعه موردی معلمان نواحی (۱) و (۳) اصفهان» پژوهشنامه علوم سیاسی، سال ششم، ش ۱ (پیاپی ۲۱)، ص ۱۳۵-۱۶۶.
- عبدی، ولی. (۱۳۸۶). تبیین جامعه‌شناسی آگاهی از حقوق و وظایف شهروندی (مطالعه موردی دانشجویان دانشگاه اصفهان)، پایان‌نامه ارشد علوم اجتماعی، دانشگاه اصفهان.
- فتحی، محمد حسین. (۱۳۸۵). بررسی عوامل اجتماعی مؤثر بر مشارکت سیاسی جوانان شهر اسلام شهر، پایان‌نامه ارشد جامعه‌شناسی، دانشگاه تهران.
- کیان‌پور، کرملی. (۱۳۸۵). بررسی رابطه بین عوامل اجتماعی، فرهنگی با میزان آگاهی افراد از حقوق شهروندی (مطالعه موردی معلمان شهر بروجن)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی، دانشگاه اصفهان.
- لطف‌آبادی، حسین. (۱۳۸۵). «آموزش شهروندی ملی و جهانی همراه با تحکیم هویت و نظام ارزشی دانش‌آموزان» فصلنامه نوآوری‌های آموزشی، (۱۷)۵، ص ۴۴-۱۱.
- محمدی‌فر، نجات. (۱۳۸۹). بررسی رابطه میان رشد طبقه متوسط جدید و افزایش تقاضا برای مشارکت سیاسی (۸۵-۱۷)؛ مورد مطالعه شهر اصفهان، پایان‌نامه ارشد رشته علوم سیاسی، دانشگاه اصفهان.
- مهرمحمدی، محمود. (۱۳۷۵). «چرا باید برنامه درسی را به سوی مسئله محوری سوق دهیم» فصلنامه تعلیم و تربیت، ش ۴۳، ص ۹-۲۸.
- میرحسینی، زهره. (۱۳۷۸). «بررسی نیازها و علائق نوسودان»، کتابداری، دفتر ۳۰-۳۱، ص ۸۷-۱۱۶.
- میردامادی، سیدمهدی؛ عزیززاده‌فرد، مونا و علیمرادیان، پرناز. (۱۳۸۹). «بررسی رابطه بین مشارکت مردم و پیامدهای اجتماعی - اقتصادی، در طرح حبله رود؛ مطالعه موردی استان تهران» مجله تحقیقات اقتصاد و توسعه کشاورزی ایران، سال چهل و یکم، ش ۴، ص ۵۵۷-۵۶۴.
- وزیری، مژده و جهانی، شیدا. (۱۳۸۵). «مهارت‌های شهروندی مورد نیاز دانش‌آموزان دبستان‌های شهرستان زلزله زده بم»، فصلنامه نوآوری‌های آموزشی، (۱۷)۵، ص ۱۶۳-۱۸۲.
- کیامنش، علیرضا. (۱۳۸۷). آمار پایه در علوم رفتاری، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- هاشمی، احمد. (۱۳۸۹). «بررسی میزان استفاده از مفهوم‌های تربیت شهروندی در محتوای کتاب‌های تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی»، فصلنامه رهبری و مدیریت آموزشی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد گرمسار، (۱)۴، ص ۱۴۱-۱۶۰.
- همتی، مجتبی. (۱۳۸۷). «آموزش شهروندی»، مجله حقوق انسانی، (۹)۷، ص ۳۲۱-۳۴۱.
- Gutmann, Amy. (1989) *Democratic Education*. Princeton University Press. New jersey.
- Killeen, Martin P. (2009) *The Acquisition of Information and Learning Technology Skills by FE Teachers*. Thesis for the degree of Doctorate of Education. University of Nottingham.
- Milbraith, L.w. (1997) *Political participations: How and Why Do people get involved in politics?* University press of America.
- Shapiro, R. (2008) "Participation and Quality of Life", *Springer Verlag*, 541-551.
- Sigauke, A.T. (2011) "Young People, Citizenship and Citizenship Education in Zimbabwe". *International Journal of Educational Development*, In Press, Corrected Proof, Available online 8 April 2011.
- Solis-Gadea, H. A. (2010) "Education for Global Citizenship: the Role of Universities in the Maintenance of Civilization in the Context of Late Modernity and Globalization". *Some comments on the Mexican Case. Procedia Social and Behavioral Sciences* 20 (2): 3180-3184.
- Soule, Suzanne Ruby. (2003) *The Crucible of democracy: civic education in Bosnia and Herzegovina (dissertation)*. University of California, Santa Barbara. Available at: www.proquest.com.